

УДК 340.342

КОНЦЕПЦІЯ СВОБОДИ ІНДИВІДА У ТВОРЧОСТІ ІММАНУІЛА КАНТА

Подковенко Т.О., к. ю. н., доцент
кафедри теорії та історії держави і права
Тернопільський національний економічний університет

Стаття присвячена дослідженню філософсько-правових поглядів І. Канта щодо правових засад свободи індивіда. Визначено, що свобода особистості розглядалася мислителем як фундамент правового становища людини та громадянина в державі. Призначення держави мислитель убачав у максимальній гарантованості свободи особистості й сприянні досягненню стану загальної свободи як мети існування людського суспільства.

Ключові слова: право, правова держава, свобода, категоричний імператив, громадянське суспільство.

Статья посвящена исследованию философско-правовых взглядов И. Канта относительно правовых основ свободы индивида. Определено, что свобода личности рассматривается мыслителем как фундамент правового положения человека и гражданина в государстве. Назначение государства мыслитель усматривал в максимальной гарантированности свободы личности и содействии достижению состояния всеобщей свободы как цели существования человеческого общества.

Ключевые слова: право, правовое государство, свобода, категорический императив, гражданское общество.

Podkovenko T.O. CONCEPT INDIVIDUAL FREEDOM IN THE WORKS OF KANT

The article is devoted by investigational philosophical and legal looks of I.Kant in relation to legal principles of freedom of individual. Determined that individual freedom is examined by a thinker as foundation of legal position of person and citizen in the state. Function of the state a thinker saw in the maximal assuredness of individual freedom and assistance to the achievement of the state of general freedom as an aim of existence of human society.

Key words: law, rule of law, freedom, categorical imperative, civil society.

Постановка проблеми. Сучасні державотворчі процеси зумовлюють переорієнтованість багатьох явищ суспільного життя, що, у свою чергу, визначає активність пошуку таких суспільних орієнтирів, які відображали б як спадкоємність історичного розвитку, так і необхідність визначення мети, здатної поєднати суспільні та особисті інтереси, досягнення світової цивілізації й самобутність вітчизняної культури. На сьогодні ці ідеї відображаються в концепції громадянського суспільства і правової держави як основного правового орієнтиру державотворчої практики будь-якої демократичної держави та становлять основу сучасного правового мислення.

Сучасне суспільство як ніколи має нагальну потребу в гуманізації всіх сфер суспільного життя. Незважаючи на конституційність положення про те, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, реальність їх забезпечення має низку проблем. Тому під час вирішення багатьох питань державно-правового життя, актуальними є проблеми морального вибору, гуманізації суспільних відносин, антропологізації законодавства. Основою цивілізованого суспільства має бути особистість у всіх її виявах. І найголовніше те, що основу, фундамент громадянського суспільства становить людина у трьох її виявах: біологічному, соціальному і правовому. Відбутися людина як особистість, як неповторний індивід може лише за умови реалізації своєї свободи.

Проблема свободи індивіда є однією з основних і надзвичайно складних проблем, яка

й надалі зберігає свою актуальність. Свобода є однією з основоположних для європейської культури цінностей, що здатна відобразити якісний стан людського суспільства та місце індивіда в ньому. Категорія «свобода особистості» є фундаментальною для теорії держави та права, оскільки свобода є невід'ємною властивістю особистості, а держава і право покликані дотримуватись, гарантувати й захищати цю свободу. Через ідею свободи можна осмислити практично всі правові проблеми, відшукати ту «золоту середину», яка забезпечуватиме консенсус індивідуальних, групових і державних інтересів.

У житті кожної людини проблема свободи визначає становлення особистості й особливості її індивідуальності, неповторності як індивіда. Категорія свободи тією чи іншою мірою зумовлює рівень духовності кожної особистості, визначає аксіологічні аспекти її буття, визначає її ставлення до суспільства загалом. Вона породжує в людській свідомості думки, пов'язані з найважливішими світоглядними поняттями: вибору, відповідальності, провини, творчості, самовизначення й інших. Оскільки людина є суспільною істотою, членом державно-організованого суспільства, то зазначені категорії набувають правового характеру. Відповідно до того, як саме складається моральний вибір людини в тих чи інших світоглядних аспектах, визначається її відповідна поведінка, що пояснює буття людини загалом і її життєву позицію в тих чи інших питаннях.

Роль категорії свободи, як бачимо, величезна у визначенні як особистісних якостей

людини, так і її правового становища в суспільстві. Ця категорія має як філософський, морально-етичний аспект, так і глибокий правовий зміст. Можливо, через це у філософсько-правовій думці попередніх століть неможливо відшукати саме визначення свободи в його єдино правильному, раз і назавжди даному для всіх випадків викладенні. Так само, як значна роль цього поняття у визначенні особистості, велика й кількість точок зору на саме це поняття. Так, працюючи над проблемою свободи волі, Г. Гегель писав: «Ні про жодну ідею не можна з таким повним правом сказати, що вона невизначена, багатозначна, доступна найбільшим непорозумінням і тому дійсно до них схильна, як про ідею свободи, і про жодну не говорять зазвичай із такою малою мірою розуміння її» [1, с. 324]. У цьому положенні філософа відбивається, на нашу думку, найважливіша риса – неможливість створення константного, усталеного й непорушного в усі часи і для всіх народів визначення свободи. Ця думка підтверджується й тим фактом, що багато видатних філософів, мислителів, соціологів, психологів, правознавців присвячували свої праці різним аспектам цієї проблеми.

Глибоке розроблення проблем прав і свобод людини в реалізації нею особистих інтересів із ліберально-гуманістичних позицій пов'язана з ім'ям Іммануїла Канта (1724–1804). «Якщо існує наука, дійсно потрібна людині, – писав він, – то це та, якої я вчу, а саме: належно посісти зазначене людині місце у світі, і з якої можна навчитися того, яким треба бути, щоб бути людиною» [2, с. 373]. А найвищою цінністю й вищою метою мислитель проголосив людину, людське щастя, гідність, високий моральний обов'язок. Загальноновизнано, що І. Кант здійснив антропологічний поворот світової філософської думки, під яким зазвичай мислиться таке: щоб зрозуміти природу світу, необхідно спочатку пізнати самих себе, розібратися в природі людини, причому отримана ясність буде відігравати роль чудового допоміжного засобу пізнання світу, існуючого об'єктивно. Актуальність звернення до творчості І. Канта полягає в тому, що у своєму вченні про право й державу мислитель розкриває природу та сутність свободи особистості, спираючись на етичний фундамент і прагне поєднати її з правовими основами буття людини. Розглядаючи свободу особистості водночас в етичному та правовому вимірах, мислитель прагнув розкрити безмежний позитивний потенціал людської свободи як основи правового суспільства.

Ступінь розробленості проблеми. Філософсько-правові погляди І. Канта, у тому числі й щодо проблем права та свободи людини, філософських основ суспільного життя стали предметом дослідження багатьох видатних філософів і мислителів минулого, зокрема Ю. Габермаса, Г. Гегеля, Г. Гейне, Б. Кістяківського, Е. Фромма, Ф. Шеллінга, А. Шопенгауера й ін. Соціально-політичні та правові погляди І. Канта досліджували такі автори, як С. Алексеев, В. Асмус, Ю. Баскін, П. Галанза, С. Головатий, Р. Гринюк, Л. Мамут, К. Неволін,

В. Нерсисянц, П. Новгородцев, А. Піонковський, Н. Полякова та ін. Незважаючи на досить широкий інтерес до інтелектуальної спадщини І. Канта, його політико-правові погляди й на сьогодні залишаються надзвичайно актуальними й далекоглядними.

Актуальність звернення до творчості І. Канта полягає також і в тому, що у своєму вченні мислитель політико-правові проблеми розкриває через природу й сутність свободи особистості, спираючись на моральні основи людського існування та правові засади побудови ідеального суспільства. На сьогодні ці ідеї охоплюються принципами верховенства права, гуманізму, антропоцентризму, безумовної цінності людського життя й особистісної свободи [3, с. 86].

Саме тому **метою статті** є дослідження найбільш важливих аспектів розуміння свободи особистості в поглядах І. Канта, аналіз етичних засад цієї свободи та значення автономії особистості як підстави визнання людини як вищої цінності.

Виклад основного матеріалу. Іммануїл Кант вважається родоначальником німецької класичної філософії, ідеологом буржуазного прощарку суспільства й німецького лібералізму. Він належав до просвітителів, які вірили в прогрес людства як у скеровану розумом прямолінійну еволюцію [4, с. 92]. Свою політико-правову концепцію він виклав у працях «Критика чистого розуму», «Критика практичного розуму», «До вічного миру. Філософський проект», «Ідея загальної історії у всесвітньо-громадянському плані», «Метафізичні засади вчення про право», «Антропология» та інших.

Ліберальні традиції кантівського вчення про права і свободи людини та громадянина, ідеї І. Канта про правову державу і правовий закон відіграли й продовжують відігравати величезну роль у філософії права та в сучасній практиці державно-правової організації суспільства. У конституціях більшості країн відображено такі основні принципи правової державності, як верховенство права, невідчужуваність природних прав і свобод, поділ влади, взаємна відповідальність особи й держави. Особливе значення мають ці цінності для держави, яка обрала демократичний правовий шлях розвитку [5, с. 154]. А його розуміння правової держави як держави, де дотримані всі природні права й не хтують свободою, рівністю та незалежністю волі окремих індивідів, а значить, дотримані вимоги категоричного імперативу, і на сьогодні звучить по-сучасному й розкриває зміст правової політики держави.

У своїх працях мислитель розвиває особливий гуманістичний потенціал теорій природного права, вивіщуючи на якісно новий рівень людину як вільну особистість. І. Кант стверджував, що людина як ноумен володіє автономією, вона «повністю самодостатня завдяки чистому практичному розуму». Саме цим зумовлена моральна та юридична відповідальність людини. Як істота, яка здатна до автономної мотивації, людина є «метою в собі». Поважаючи людську гідність у собі й в інших, ми ніколи не повинні ставитися до іншої людини тільки як до засобу.

I. Кант проголосив свободу основним аргументом існування морального закону. Моральний закон виражається у формі категоричного імперативу – формального внутрішнього веління, вимоги якого мають безумовний, обов'язковий для всіх характер. Відповідно до твердження I. Канта, чинити потрібно так, щоб максима (принцип) твоєї поведінки на основі твоєї волі могла стати основою загального законодавства. Для I. Канта поведінка людини повинна ґрунтуватися на трьох життєвих правилах:

– чини згідно з нормами, які можуть стати загальним законом;

– у своїх учинках виходь із того, що людина є найвищою цінністю; її не можна використовувати як засіб;

– усі вчинки повинні бути орієнтовані на загальне благо.

I. Кант прагнув відобразити особливості людських відносин через особливу цілісність їх співіснування. Головна ознака будь-якої життєздатної спільноти людей полягає в її сутнісній єдності, у тому, що вона є сукупністю не тільки однопорядкових, подібних між собою елементів, що становлять її: людей, соціальних груп, їх інтересів, цінностей, відносин – а також і всього різноманіття їхніх відмінностей. Сутнісна єдність громадянського суспільства полягає у співіснуванні в його межах різнорідних соціальних сил, інститутів, організацій, зацікавлених груп тощо, об'єднаних спільним прагненням до спільного життя. Й основою цієї єдності є особистість у процесі реалізації своєї свободи.

У центрі вчення I. Канта – людина як вільна особистість і її теоретичні та практичні здібності, здатність до творчості в різних її виявах. Для вираження вільної індивідуальності людини мислитель використовує поняття «особистість». При чому він ідентифікує поняття «особистість» із поняттям про моральний закон і з повагою до цього закону. Поняття «особистість» відображає кантівський ідеал людини. Реальна людина володіє здатністю до того, щоб стати моральною особистістю. Це можливе за умови реалізації людської свободи в поєднанні з повагою до свободи інших членів суспільства. В основі такої свободи лежить розум. Людина як культурна істота і як особистість діє керуючись розумом. Саме практичний розум лежить в основі поняття про людину як про вільного індивіда, котрий саме тому добровільно пов'язує самого себе безумовними законами.

Свободу мислитель розуміє як незалежність людини від примусового свавілля когось, то не було. Оскільки свобода може бути сумісна зі свободою кожної іншої людини, що відповідає загальному моральному закону, вона повинна розглядатися як єдине первісне право, властиве кожній людині через її належність до людського роду. Тут доречно згадати висловлення Е. Берка: «Люди мають право на громадянські свободи рівно тією мірою, якою вони готові накладати на свої прагнення ланцюги моралі, тією мірою, якою їхня любов до справедливості перемагає їхню жадібність» [6]. До такої свободи зростати й зростати, утвердження такої свободи вима-

гає великих зусиль, оскільки свобода передбачає можливість вибору та відповідальність за себе й перед іншими.

У вченні мислителя свобода має не тільки етичний зміст, а й набуває правового характеру. Це зумовлено як державно-політичною організацією суспільства, так і тим, що мораль має потребу в захисті. За вченням I. Канта, право – це сукупність умов, за яких сваволя (вільна воля) однієї особи сумісна зі свавіллям (вільною волею) іншої особи з позиції загального закону свободи. Особливо важливо, що значимість ідеї права, з точки зору мислителя, – в ідеї свободи. Причому не тільки формальної свободи як загального принципу конституювання особистості, а й реальної свободи конкретної живої людини. Тому I. Кант обмежує права держави в ім'я ідеї свободи й в ім'я морального характеру права. І право, і мораль, за I. Кантом, можуть і повинні ґрунтуватися тільки на свободі.

Найбільша проблема для людського роду, вирішити яку його змушує природа, – досягнення загального правового громадянського суспільства. Тільки в суспільстві, і саме в такому, у якому його членам надається найбільша свобода, а отже, існує повний антагонізм і тим не менше найточніше визначення та забезпечення свободи заради її сумісності зі свободою інших, тільки в такому суспільстві може бути досягнута найвища мета природи: розвиток її всіх задатків, закладених у людстві; при цьому природа бажає, щоб цю мету, як і всі інші визначені цілі, воно саме здійснило. Ось чому таке суспільство, де максимальна свобода під зовнішніми законами поєднується з непереборним примусом, тобто абсолютно справедливий громадянський устрій, має бути вищим завданням природи для людського роду, бо тільки за допомогою дозволу й виконання цього завдання природа може досягти своїх інших цілей щодо нашого роду [7].

Свобода людини як розумної істоти є свобода розуму. Для I. Канта свобода розуму є свободою морального закону, тому це є законом свободи. Ця свобода полягає в тому, що ми можемо ухвалити рішення: бути розумною людиною. А це означає ні що інше, як те, що свобода як свобода розуму дає змогу з'явитися в нас законіві розуму, що свобода продукує моральний закон. Свобода як свобода розуму вказує нам на вчинки, які відповідають розумові. Вона каже нам: я можу чинити те, що я мушу чинити, щоб бути розумною людиною. Із у такої способі зрозумілої свободи розум виголошує: «Чини так, щоб максима твоєї волі повсякчас могла слугувати водночас принципом загального законодавства» [8, с. 339].

Такою ідеєю є ідея громадянського устрою. Це є устрій найбільшій людській свободи за законами, які стверджують, що свобода кожного може співіснувати зі свободою всіх інших. Далі мислитель наголошує: «Устрій, що встановлений, по-перше, за принципами свободи членів суспільства (як людей), по-друге, за основоположеннями залежності всіх від єдиного спільного законодавства (як підданих), по-третє, за законом рівності підданих (як громадян держави), є республікан-

ський устрій – єдиний устрій, який походить із ідеї початкової угоди, на якій має бути основане все правове законодавство народу» [8, с. 342].

Свобода як автономія – це людська свобода. В аспекті утвердження людської свободи важливим є визнання самоцінності особистості, її прав і свобод. Однак воно, у свою чергу, передбачає і взаємну відповідальність самої особистості перед суспільством, перед його кожним членом. Як справедливо зазначав Б. Чичерін, «свобода людська є свобода розумно-моральних істот. Людина має права, бо має обов'язки. Навпаки, вона має обов'язки, бо має права: якби вона не визнавалася істотою вільною, такою, котра має права, то в неї не можна було б вимагати виконання обов'язків. Обидві основи зумовлюють одна одну» [9]. Саме таких рис набуває свобода людини в державно-організованому суспільстві.

Аналіз праць І. Канта свідчить про те, що мислитель упевнено проводить ідею панування права, верховенства правового закону в житті народу, суспільства, держави, а в творі «До вічного миру» мислитель прямо підкреслює необхідність того, «щоб право отримало, зрештою, верховну владу» [10]. Тому благом держави, за І. Кантом, є не благополуччя громадян і їх щастя, а «вищий ступінь узгодженості державного устрою з правовими принципами, прагнути до якої зобов'язує нас розум через категоричний імператив» [10]. Категоричний імператив, на переконання І. Канта, властивий усім розумним істотам. Відповідно, його дотримання дає змогу подолати суперечності між людьми й установити гармонію в суспільстві. Як зазначає А. Альбов, особливо важливо, що значимість ідеї права водночас визначається в Канта ідеєю свободи. Причому не тільки формальної свободи як загального принципу конституювання особистості, а й реальної свободи конкретної живої людини. Тому І. Кант обмежує права держави в ім'я ідеї свободи й в ім'я морального характеру права [11].

Отже, основною ідеєю і першим постулатом кантівської етики є свобода людини, її вільна воля, яка визначає сенс моральної незалежності й автономії особистості, її здатність і право самій установлювати норми належного та дотримуватися їх без зовнішнього примусу й тиску. Свобода та незалежність особистості найбільшою мірою виявляються в її природних правах, що є найбільш адекватним відображенням ступеня зрілості громадянського суспільства. Розвинутому громадянському суспільству, крім економічної свободи, властиве визнання й захист також інших прав і свобод людини в різних сферах її діяльності. Ці права та свободи створюють умови для самовизначення й самореалізації особистості [12, с. 40].

І. Кант установлює первинність ідеї свободи особистості стосовно права, права стосовно ідеї державного устрою суспільства, а також первинність ідеї державного устрою суспільства щодо самих держав. На думку мислителя, наш обов'язок полягає не в побудові досконалого правового громадянського суспільства, де панує свобода, обов'язок, а в

тому, щоб діяти відповідно до ідеї цієї мети. Варто зазначити, що, зробивши свободу людини головним компонентом і вихідним пунктом визначення права, Кант не тільки продовжив традиції Просвітництва й буржуазних революцій XVIII ст., а й на століття передбачив важливість людської свободи та необхідність її правових гарантій. Визначаючи свободу через розум людини, її усвідомлення себе членом суспільства, І. Кант розглядав цю свободу як основний чинник самореалізації індивіда. Людина, щоб відбутись як повноцінна особистість, повинна володіти розумною свободою та визнавати й поважати свободу інших. На цьому наголошує категоричний імператив як основний принцип суспільного життя та основа правового устрою людського суспільства. Крім того, ідея свободи не є безумовною, вона водночас передбачає відповідальність за свої вчинки, відповідальність за збереження свободи інших і, що важливо, обов'язково передбачає рівність усіх суб'єктів. З одного боку, мислитель визначає свободу людини як її природну властивість і необхідність, з іншого – робить цю свободу відповідальною. Кантівський категоричний імператив передбачає загальну ідею повинності перед лицем людства, надаючи індивіду повну свободу вирішувати самостійно, яка лінія поведінки найбільшою мірою узгоджується з моральним законом. Таким трактуванням мислитель прагне уникнути шаблонів і надати індивіду свободу вчинків. На думку І. Канта, права та свободи людини мають бути священними для державної влади і для всіх членів суспільства, а будь-яке, навіть одиначне, порушення їх суперечить принципу справедливості й здатне зруйнувати весь громадянський устрій. При цьому правомірні обмеження мають місце, за І. Кантом, тільки відносно громадянської свободи; свобода особистості (автономія) не підлягає обмеженню за жодних обставин.

Висновки. Отже, свобода особистості як ціннісна категорія становить основу інших загальнолюдських цінностей і принципів нормальної життєдіяльності суспільства. Це вища обмежувальна умова свободи дій членів суспільства й державної влади, основана на ідеї автономії волі, людської гідності, на визнанні особистості вищою цінністю для всього людства. Свобода особистості – це можливість людини діяти вільно, за умови непорушення свободи інших членів суспільства, реалізована в межах права. На нашу думку, таке розуміння свободи в її поєднанні з відповідальністю має становити основу сучасного праворозуміння. Можна з упевненістю констатувати, що І. Кант вів мову про правову особистість, тобто про людину, для якої вищою цінністю є свобода та її нормативне вираження – право. Незважаючи на те що особистість у громадянському суспільстві володіє високим рівнем автономії стосовно держави, тим не менше їй властива здатність до конструктивного співробітництва із собі подібними для досягнення загального блага. Кожна людина є творцем матеріальних, духовних та інших цінностей, водночас вона сама є вищою безумовною цінністю.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук : в 3 т. / Г.В.Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1977. – Т. 3 : Философия духа. – 1977. – 472 с.
2. Кант И. Собрание сочинений : в 8 т. / И. Кант. – М., 1994. – Т. 8. – 1994. – С. 373.
3. Подковенко Т.О. Концепція правової держави через призму свободи індивіда у творчості І. Канта / Т.О. Подковенко // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – 2013. – Вип. 22. – Частина II. – Том 1. – С. 86–90.
4. Історія вчень про державу та право : [навч. посіб. для дистанц. навч.] / за ред. Г.Л. Трофанчука. – К. : Ун-т «Україна», 2004. – С. 92–94.
5. Абдулаев М.И. Учение Канта о праве и государстве / М.И. Абдулаев // Правоведение. – 1998. – № 3. – С. 148–154. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.law.edu.ru/article/article.asp?articleID=146976>.
6. Шкода В. Бути вільним – немає нічого більш складного / В. Шкода // День. – 2001. – № 70. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/uk/article/cuspilstvo/buti-vilnim-nemaie-nichogo-bilsh-skladnogo>.
7. Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане / И. Кант [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.civisbook.ru/files/File/Kant.Idea.pdf>.
8. Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера / пер. з нім. – К. : Тандем, 2002. – 584 с.
9. Гончарова А.Н. Проблема согласования общественных и личных интересов в процессе построения гражданского общества : [монография] / А.Н. Гончарова. – Красноярск, 2001. – 160 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.allpravo.ru/library/doc108p0/instrum4247/item4251.html>.
10. Кант И. К вечному миру / И. Кант [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.civisbook.ru/files/File/Kant_K_vechnomu_miru.pdf.
11. Альбов А.П. Соотношение права и свободы в немецкой классической мысли / А.П. Альбов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.hegel.ru/albov.html>.
12. Орлова О.В. Гражданское общество и личность: политико-правовые аспекты / О.В. Орлова. – М., 2005. – 118 с.